

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCANIN QARABAĞ BÖLGƏSİNİN ANTİK VƏ İLK ORTA ƏSRLƏR ŞƏHƏR MƏDƏNİYYƏTİ (Şortəpə materialları əsasında)

İxtisas: 5505.02 – Arxeologiya

Elm sahəsi: Tarix

İddiaçı: **Hüseyn Arif oğlu Məmmədzadə**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN – 2022

Dissertasiya işi AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun "Azərbaycanın Orta əsrlər dövrü arxeologiyası" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Qafar Cəfər oğlu Cəbiyev
tarix elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

tarix elmləri doktoru, professor
Əmrah Nəhməd oğlu Dadaşov

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Cavid Vəkil oğlu Bağırzadə

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Müşfiq Cabir oğlu Bayramov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Naxçıvan Bölməsinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.13 Dissertasiya Şurasının bazasında yaradılmış BFD 1.13 Birdəfəlik Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor
İsmayıl Muxtar oğlu Hacıyev

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

Tarix elmləri doktoru, dosent

Emin Arif oğlu Şıxəliyev

Elmi seminarın sədri:

AMEA-nın müxbir üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor
Vəli Baxşəli oğlu Baxşəliyev

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Qarabağın alban dövrü şəhər mədəniyyətinin öyrənilməsi Azərbaycan arxeologiyasının olduqca aktual problemlərindən biridir. Qafqaz Albaniyasının saşsahil ərazilərinin tədqiqində Bərdə və onun şəhər mədəniyyətinin öyrənilməsi isə sözü gedən mövzunun ana xəttini təşkil edir. Şəhərin ən qədim hissəsinin Şortəpə abidəsində yerləşməsi həmin abidənin elmi baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıdığını söyləməyə əsas verir. Nəzərə əlsaq ki, Azərbaycanın alban dövrü abidələri bəzi qüvvələrin oğurluq elminin qurbanına çevrilir, bu baxımdan antik və ilk orta əsr abidələri xüsusi ilə seçilir. Qafqaz Albaniyasının cənub sərhəddinin Araz çayı boyunca keçdiyini mənbə məlumatları təsdiq etdiyi halda, erməni və ermənipərəst dairələr onun Kür çayı olduğunu iddia edirlər. Bütün yazılı mənbələr və arxeoloji tədqiqatlar Kür çayının Albaniyanın ortasından keçdiyini, onun ərazisinin Kürün həm sağ, həm də sol sahillərini əhatə etdiyini sübut edir. Bu baxımdan Qarabağın alban dövrü abidələri, xüsusilə də şəhər yerləri öz əhəmiyyəti ilə seçilir. Bərdə, Tərtər, Ağcabədi, Xocavənd, Füzuli, Xankəndi və digər rayonlarımızda yerləşən antik və ilk orta əsr abidələrinin tədqiqi həmin qüvvələrə layiqli cavab vermək üçün yetərlidir. Təkcə son illərdə Şortəpə (Bərdə), Torpaqqala (Bərdə), Qaratəpə (Bərdə), Qalatəpə (Ağcabədi), Nərgiztəpə (Xocavənd) və digər şəhər yerlərində aparılmış sistemli arxeoloji qazıntıların nəticələri buna misaldır.

Bərdə rayonu ərazisindəki Şortəpə arxeoloji kompleksində son illərdə aparılmış arxeoloji qazıntıların əhəmiyyəti bu baxımdan xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Bu abidələrdə aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri bir daha sübut edir ki, Qafqaz Albaniyasının sağ sahil torpaqları tarixi Azərbaycan torpaqları olan Qarabağı da tam olaraq əhatə etmişdir.

Şortəpənin tarixinin öyrəniləsində əsasən yazılı mənbələrdən istifadə olunsa da, şəhərin qədim tarixi ilə bağlı mənbələrin verə bilmədiyi məlumatları arxeoloji tədqiqatların köməyi ilə aydınlaşdırmaq mümkün olmuşdur. Digər tərəfdən, antik və ilk orta əsrlər dövrlərinə aid mənbə məlumatlarının özü də arxeoloji tədqiqatların köməyi ilə dəqiqləşdirilir. Məsələn, mənbələrdə şəhərlərin quruluşundan danışar-

kən, təqribi olaraq onların planı cızılırsa, arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində bunlar öz təsdiqini tapa bilər. Arxeoloji qazıntı işləri bölgənin tarixi, təsərrüfat həyatı, ticarəti və s. kimi problemlərin öyrənilməsində də əvəzədləməz rol oynayır. Qafqaz arxeologiyasının öyrənilməsinə maraq XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən artmışdır. 1879-cu ildə N.O. Silosiani Arxeoloji Komitənin 1881-ci ildə keçiriləcək V qurultayı ərəfəsində Bərdə ərazisinə arxeoloji ekspedisiya təşkil etmiş və çox kiçik sahədə olsa belə, şəhərin xarabalıqlarını tədqiq etmişdir. Əldə edilən arxeoloji tapıntılar və toplanılan məlumatlar sonrakı arxeoloji ekspedisiyalar zamanı şəhərdə bəzi tarixi dövlət əhəmiyyətli qədim binaların aşkarlanmasına kömək etmişdir.¹

Ekspedisiyanın təşkilinin əsasən qədim şəhər xarabalıqlarının axtarışına yönəldilməsi hesabat xarakterli məlumatdan da aydın görünür. Bununla belə həmin ekspedisiya Kür yaxınlığında qədim Pirazla qonşu olan və sonralar Perozobad adlanan Albaniyanın paytaxtı Partav şəhərinin heç bir izini tapa bilməmişdir.² Professor Y.A.Paxomov yazır ki, Bərdə hələ eramızın əvvəllərindən böyük ticarət məntəqəsi olmuşdur.³ Xatırladaq ki, müxtəlif vaxtlarda oradan Makedoniyalı İsgəndərin, Selevki hökmdarlarından IV Antioxun, V Antioxun, I Demetrenin, VII Antioxun tetraxmaları, Parfiya hökmdarı IV Fraatın drahaması, Roma imperatoru Avqustun dinarisi, Sasani hökmdarı II Xosrovun dirhəmləri, Vəhsudan ibn Məhəmməd və İsmayıl ibn Vəhsudanın adından gümüş dirhəmlər də tapılmışdır.⁴

XX əsrin 70-ci illərinin axırlarında Bərdə rayonunun Şatırlı kəndi yaxınlığındakı Şortəpə ərazisində kəşfiyyat xarakterli arxeoloji tədqiqat işlərinə başlanılmışdır.⁵ Şortəpənin arxeoloji tədqiqində M.Hüseynovun, F.L.Osmanovun böyük xidmətləri olmuşdur. Nəticədə Bərdənin tarixinə dair bir çox maddi-mədəniyyət nümunələri aşkarlanmışdır.

¹Труды V археологического съезда в Тифлисе, 1881 г. / – Москва, – 1887, – с. XXI.

²Труды V археологического съезда в Тифлисе, – с. XXI.

³Похомов Е.А. Монеты Барда // – Баку: Изв. Азерб. ФАН СССР. – 1943. №4, – с. 46-48

⁴Похомов Е.А. Монеты Барда, – с. 46-48

⁵Османов Ф. Поселение Шортапе близ селение Шатырлы // – Парутмно Проблемы исследования Ольвии, – 1985. – с. 77-78

Ən maraqlı tapıntı isə vulkan külündən hazırlanmış medalyon tipli qadın fiquru (“İlahə Nüşabə” – M.Hüseynov) olmuşdur.

1984-2004-cü illərdə A.B.Nuriyevin rəhbərliyi ilə Bərdədə arxeoloji tədqiqatlar davam etdirilmiş və şəhərin ilk orta əsrlər tarixinə dair tutarlı faktlar aşkarlanmışdır.⁶Şortəpədə 2006-cı ildə arxeoloq İ.A.Babayev tərəfindən 12 günlük arxeoloji tədqiqatlar aparılmış və bir zaman Bərdənin antik dövrə aid ərzaq anbarı hesab edilən qalıqlar aşkara çıxarılmışdır.⁷

Əldə edilmiş arxeoloji materiallara əsasən Şortəpə kompleksinin iki abidədən Balatəpə (tunc dövrü) və Şortəpədən (antik və ilk orta əsrlər) ibarət olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı həmin dövrə aid qara rəngli məişət qablarına aid saxsı fraqmentləri ilə yanaşı çaxmaq daşından oraq ağızları, erkən, orta, son tunc və ilk dəmir dövrünə aid çoxlu maraqlı arxeoloji materiallar da aşkarlanmışdır. Tapılan bu tip materialların bir qisminin isə Hett padşahlığı dövrü ilə səsləşdiyi bildirilir ki, bu da tədqiqatçılara Bərdənin minillik tarixindən bəhs etməyə əsaslar yaratsa da, tədqiqat mövzusunda daxil olmadığı üçün onlara səthi yanaşılmışdır.

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı Bərdə ərazisindən antik dövrə aid maddi mədəniyyət nümunələri də aşkar edilmişdir. Bu isə məhz lap qədim zamanlardan yunan-Roma tacirlərinin Bərdə ərazisində olmasını söyləməyə imkan verir. 2009-cu ildə Bərdədə şəhərin 3000 illiyi ilə bağlı keçirilmiş beynəlxalq konfransı xüsusi vurğulamaq lazımdır. Konfransda Balatəpə və Şortəpənin qədim Bərdənin tarixində yeri, arxeoloji tədqiqatların nəticələri və şəhər yerinin qədimliyini əks etdirən məruzələrin dinlənilməsi, eləcə də, onların nəşri həyata keçirilmişdir.

Şortəpənin tədqiqində mühüm mərhələ A.M.Məmmədovun rəhbərliyi ilə 2005-2016-cı illər təşkil edir.⁸ Həmin illərdə Bərdə arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən Şortəpənin mühüm yerləri açılmış, tikili qa-

⁶Нуриев А.Б. Средневековый город Барда / А.Б.Нуриев. – Баку: –1986. –155 с.

⁷Babayev İ.A. Şortəpədə 2006-cı ildə aparılmış arxeoloji qazıntı işlərinin hesabatı // İ.A.Babayev. AMEA AEAİ Elmi Arxivi, – Bakı, – 2007, № 4325. – 55 s.

⁸Məmmədov A.M., Əliyev T.V. Bərdədə arxeoloji qazıntılar // A.M.Məmmədov. AAT – 2012. – Bakı: – 2013. – s. 208-211

lıqları, şəhərin sitadeli,⁹ nekropolu, təsərrüfat tikililərinin yerləşdiyi hissəsi və digər qalıqları üzə çıxarılmışdır.¹⁰

Mənbəşünaslıq bazası. Dissertasiya işlənərkən yeri gəldikcə antik və ilk orta əsr müəlliflərinin əsərlərindən istifadə olunmuşdur. Strabon,¹¹ Klavdi Ptolemey,¹² Musa Kalankatlı¹³ və digər müəlliflərin əsərləri ilə yanaşı, ərəb müəlliflərindən İbn Xordadbeh,¹⁴ İbn əl-Fəqih,¹⁵ əl-İstəxri,¹⁶ İbn Hövqəl¹⁷ və başqalarının məlumatlarına da istinad edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar fonunda antik və ilk orta əsrlər şəhər mədəniyyətini Şortəpə materialları əsasında tədqiq etməklə onların Qafqaz Albaniyasının ictimai siyası, ideoloji və s. sahələrindəki yerini müəyyən etmək təşkil edir. Tədqiqatın predmetini antik və ilk orta əsrlərdə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində şəhər mədəniyyətini Şortəpə materialları əsasında izləməklə ictimai proseslərdə və məhsuldar qüvvələrin inkişafında baş verən də-

⁹Məmmədov A.M. Bərdədə 2015-2016-cı illərdə aparılmış arxeoloji qazıntı və çöltədqiqat işlərinin nəticələri // AAT – 2015-2016 / A.M.Məmmədov, Ə.H.Babayev, T.V.Əliyev, M.İ.Rəcəbov, S.A.Quliyeva, H.A.Məmmədov. – Bakı: – 2017. – s. 234-245

¹⁰Məmmədov A.M. Bərdə arxeoloji ekspedisiyasının 2013-2014-cü il tədqiqatları // AAT - 2013-2014 / A.M.Məmmədov, T.V.Əliyev, M.İ.Rəcəbov. – Bakı: – 2015. – s. 235-239

¹¹Страбон. География [в 17 книгах] / перевод Р.Г.Мищенко / – Москва: – 1879. – 1143 с.

¹² Claudis Ptolemy. Geography / Translated and edited by Edward Luther Stevenson / – New York: – 1932. – 240 p.

¹³Musa Kalankaytuklu. Alban tarixi / tərcümə: Z.M.Bünyadov / – Bakı: “Avrasiya press”, – 2006. – 378 s.

¹⁴Ибн Хордадбех Книга путей и стран / Пер. с араб. ком. и иссл., указ. и карты Н.Велихановой / – Баку: “Элм”, – 1986. – 428 с.

¹⁵ Ибн ал-Факих. Книга о странах / перевод с арабского Н.А.Караулова/СМОМПК 31. – Тифлис: – 1902. – с. 1-58

¹⁶ Ал-Истахри. Из книги путей царства / Пер. Сарабского, Н.А.Караулова / – Тифлис: СМОМПК29.вып. ХХVІХ, – 1907. – 73 с.

¹⁷ Ибн Хаукал. Книга путей и царств / Пер. Н.А.Караулова / СМОМПК. XXXVІІІ выпуск. – Москва: – 1908. – с. 78-128

yişiklikləri, həmçinin ona təsir edən səbəbləri arxeoloji materiallar əsasında araşdırmaq təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin antik və ilk orta əsrlər şəhər mədəniyyətinin Şortəpə materialları əsasında tədqiq edilməsidir. Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq arxeoloji araşdırmalar zamanı qarşıya qoyulan vəzifələr aşağıdakılardır:

- Qarabağın alban dövrü şəhər mədəniyyətinin tədqiqi,
- Şortəpənin sistemli öyrənilməsi,
- Şəhər yerinin mədəni təbəqələrinin tədqiqi,
- Antik və ilk orta əsr yaşayış yeri olan Şortəpənin dövrə uyğun lokalizasiyası,
- Şortəpə və Torpaqqalanın əlaqəli öyrənilməsi,
- Tarixi Azərbaycan torpağı olan Qarabağın digər yerlərində Qafqaz Albaniyası zamanında mövcud olmuş şəhər yerlərinin əlaqəli şəkildə elmi baxımdan araşdırılması və s.

Tədqiqatın metodları. Arxeoloji tədqiqat işinin əsas obyektı olan Şortəpənin və Qarabağın digər şəhər yerlərinin öyrənilməsində arxeoloji qazıntı işləri aparmaqla abidələrin müqayisəli təhlili, mədəni təbəqələrin stratiqrafik xüsusiyyətlərinin təsnifatı, əldə olunan materialların qruplaşdırılması, abidənin topoqrafik cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi, planının işlənməsi, bu zaman müasir tədqiqat üsullarından istifadə, Şortəpənin müdafiə divarının 3D formatda modelinin hazırlanması və yaşayış yerinin digər məntəqələrlə, eləcə də qonşu və region ölkələri ilə əlaqələrinin öyrənilməsi metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Azərbaycanın Qarabağ İqtisadi rayonunun ərazisinin abidələrinin arxeoloji baxımdan öyrənilməsi olduqca zəruri məsələdir. Bu baxımdan dissertasiya işində müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

1. Şortəpənin sistemli tədqiqi və stratiqrafiyasının tam müəyyənləşdirilməsi;
2. Şortəpənin materiallarının təhlili və təsnifatı;
3. Şortəpə yaşayış yerinin lokallaşdırılması;
4. Qarabağın alban dövrü şəhər yerlərinin müəyyənləşdirilməsi;
5. Qarabağın antik və ilk orta əsr şəhər yerlərinin müqayisəli və əlaqəli şəkildə tədqiqi;

6. Qədim Bərdə şəhərinin mərkəz rolunun və paytaxt kimi əhəmiyyətinin öyrənilməsi;

7. Alban dövrü şəhər həyatının, ticarət və iqtisadi əlaqələrin tədqiqi.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq Qarabağın antik və ilk orta əsr şəhərləri bir abidə (Şortəpə) əsas götürülməklə kompleks şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Arxeoloji tədqiqat zamanı aşağıdakı elmi məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir:

- Qarabağın alban dövrü şəhər mədəniyyətinin mühüm məsələlərinin tədqiqi və təhlili;
- Şortəpənin timsalında Qarabağın antik və ilk orta əsr maddi mədəniyyətinin tədqiqi;
- Şortəpə abidəsinin antik və ilk orta əsrlər dövründə şəhər kimi mövcudluğunun əsaslandırılması;
- Şortəpənin topoqrafiyası və alban dövrü şəhəri kimi lokallaşdırılması.

Tədqiqatın nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya işi Azərbaycan arxeologiyasının antik və ilk orta əsrlər dövrünün daha əhatəli tədqiqi baxımından əhəmiyyətliidir. Başqa sözlə, Şortəpənin tədqiqi ölkəmizdə alban dövrü şəhər mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Elmi tədqiqat işi Azərbaycanın alban dövrü şəhər yerlərinin və ümumilikdə yaşayış yerlərinin tədqiqində, alban dövrü tarixinin, tarixi-coğrafiyasının və arxeologiyasının öyrənilməsində tətbiqi mümkündür. Antik və ilk orta əsr yaşayış yerlərinin stratiqrafiyasının sistemli öyrənilməsi, Qarabağın alban dövrü tarixi və arxeologiyasının tədqiqi baxımından zəruri olan tədqiqat əsəri həmdövr abidələrin elmi cəhətdən araşdırılması, maddi mədəniyyət nümunələrinin təhlili və təsnifatı istiqamətində əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın aprobeasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Şurasının 19 fevral 2018-ci il tarixli iclasında (protokol №3) təsdiq olunmuş, Respublika Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurasının Tarix Problemləri üzrə Elmi Şurasının 21 dekabr 2018-ci il tarixli iclasında (protokol №5/17) təsdiq edilmişdir. İddiaçı dissertasiya işinin əsas müddəaları barədə bir sıra ölkədaxili və beynəlxalq miqyasda keçirilən konfrans və simpoziumlarda məruzə və çıxışlar etmişdir. Tədqiqat aparı-

lan zaman əldə edilən elmi nəticələr müxtəlif jurnal və toplularda dərc olunmuş məqalə və tezislərdə, həmçinin iddiaçının nəşr olunan əsərlərində əksini tapmışdır.

Dissertasiya işi AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun uyğun şöbələrinin əməkdaşlarının iştirakı ilə müzakirə olunaraq müdafiəyə təqdim olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun “Azərbaycanın Orta əsrlər dövrü arxeologiyası” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Təqdim olunan dissertasiya işi giriş, üç fəsil, 14 paragraf, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı, ixtisarlər, şərti işarələr və şəkillərdən ibarət olmaqla, ümumilikdə 274.144 işarədən ibarətdir.

Dissertasiyanın giriş hissəsi ümumilikdə 1.177 işarədən ibarətdir. **“Şortəpənin tarixi-coğrafi topoqrafiyası”** adlanan I fəsil ümumilikdə 24.256 işarədən ibarətdir. Dissertasiya işinin II fəslə **“Şortəpə yaşayış yeri və nekropolu”** adlanır, 179.523 işarədən ibarətdir. III fəsil **“Şortəpənin maddi-mədəniyyəti”** adlanır, 46.874 işarədən ibarətdir. Dissertasiyanın yekununda alınan nəticələr ümumiləşdirilmişdir və 9.146 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işi ixtisar olunmuş sözlər, giriş, üç fəsil, nəticə və illüstrasiyalardan ibarətdir. **Giriş** hissədə elmi işin aktuallığı, elmi yeniliyi, mənbəşünaslıq bazası, tədqiqat metodları, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti, aprobeasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiya işinin I fəslı **“Şortəpənin tarixi-coğrafi topoqrafiyası”** adlanır. Bu fəsil iki paraqraftan ibarətdir. Birinci paraqraf **“Şortəpənin təbii-coğrafi şəraiti”** adlanır. Bərdə rayonunun ərazisi antropogen çöküntüləri ilə örtülüdür. Rayon ərazisindən Tərtər və Xaçın, şimal sərhədi boyu isə Kür çayları keçir. İqlimi mülayim isti və quru subtropikdir. Məlum olduğu kimi, Qarabağda düzən meşələri geniş ərazilərdə yayılmışdır. Ərazidə şirin su qaynaqlarının və təbii qida mənbələrinin bolluğu da nəzərə çarpır. Bir sözlə, zəngin flora və faunaya malik olan Qarabağ torpağı ən qədim zamanlardan başlayaraq insan yaşayışı üçün əlverişli ərazi hesab olunur.¹⁸

I fəslin ikinci paraqrafı **“Şortəpə abidəsinin topoqrafiyası və qədim Bərdənin toponimiyası”** adlanır. Burada Bərdə adının etimologiyası, habelə, Şortəpənin topoqrafiyası haqqında məlumat verilir. Xatırladaq ki, tarixi mənbələrdə Bərdə Qafqaz Albaniyanın Uti vilayətinin baş şəhəri kimi təqdim olunur. V əsrin ortalarından Albaniyanın paytaxtı, 462 (464)-cü ildən Sasani mərzbalığının iqamətgahına çevrilən Bərdə şəhəri 552-ci (11 iyul 552-10 iyul 553) (551) ildən Albaniya patriaxlığının da mərkəzi olur.¹⁹ Akademik V.V.Bartold təsadüfi deməmişdir ki, Bərdənin tarixini öyrənmədən Azərbaycanın tarixini öyrənmək qeyri-mümkündür.²⁰ Bərdə toponimi haqqında müxtəlif yozmalar və rəvayətlər vardır. Bərdənin tarixən məlum olan adları əsasən Partav, Hərüm, Baruka, Peruzabad (Firuzabad, Firuzqubad), Bardos, Bardaxan (Bardahdan), Bərzəə, Bərdəvəsdır. Klavdi Ptolomey öz salnaməsində Albaniya ərazisində olan 29 şəhər və ya-

¹⁸Nuriyev A.B., Babayev Ə.H. Bərdə şəhərinin tarixi-archeoloji oçerki (Antik və orta əsrlər). A.B.Nuriyev. – Bakı: – 2001. – 100 s.

¹⁹Musa Kalankaytıklı Alban tarixi /tərcümə: Z.M.Bünyadov / – Bakı: “Avrasiya press”, – 2006. – 378 s.

²⁰Бартолд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира – Соч. [7 том]. – Москва: т. 2. – 1963. – 663 с.

şayış məntəqələri haqqında məlumat verərkən onların kordinatlarını göstərməyə çalışmışdır.²¹ Ptolomeyin II əsrə aid edilən xəritəsindəki Baruka kimi qeyd edilən şəhərin bəzi tədqiqatçılar tərəfindən müasir Bərdə olması güman edilir. Lakin bu özünü doğrultmayan ehtimal olaraq qalır. Son arxeoloji tədqiqatlar qədim Bərdə şəhərinin antik və ilk orta əsrlər mərhələsinin məhz Şortəpədə yerləşdiyini söyləməyə əsas verir. Antik Şortəpə şəhər yerinə yazılı məlumatları və arxeoloji tədqiqatların nəticələrini uzlaşdırdıqda Anariaka şəhərinin uyğun gəldiyini söyləmək mümkündür. Klavdi Ptolomeydən əvvəl yaşamış Strabon da Albaniyada Uti vilayətinə aid iki şəhər haqqında “Coğrafiya” əsərinin 17-ci bölümündə məlumat vermişdir ki, bunlarda Ayniana və Anariaka şəhərləridir.²²

Anariaka şəhəri ilə bağlı mülahizələr isə tarixşünaslıqda mübahisəli məsələlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Lakin son illərdə Şortəpədə aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələrinə əsasən Albaniyanın Anariaka şəhərinin Uti əyalətinin tarixi hissəsində, Şortəpə abidəsində yerləşdiyi qənaətinə gəlmək mümkündür.²³ Şortəpənin topoqrafiyası və mədəni təbəqələri onu bu cür lokallaşdırmağa imkan verir.

Fikrimizcə, V əsrə qədər bütpərəst şəhəri kimi fəaliyyət göstərən Anariaka II Vaçenin dövründə tərk edilmiş, yaxınlıqdakı Torpaqqala (Bərdə) yaşayış yerinə gətirilmişdir Albaniyanın ikinci paytaxtı olan Bərdə də məhz həmin hissədən yaşayışın davam etdiyi ərazidir. Belə ki, Torpaqqala yaxınlığında “Məbəd yeri” adlı ərazidə ilk orta əsr alban məbədinin yerləşməsinə və Torpaqqalada V-VI əsrlərdən etibarən həyatın başladığını əsas götürərək qədim Bərdənin Tunc dövründə Balatəpədə, antik dövrdə və ilk orta əsrlərin başlanğıcında Şortəpədə (Anariaka), İlk orta əsrlərdə isə Torpaqqalada yerləşdiyi qənaətinə gəlmək mümkündür. Təsadüfi deyil ki, Bərdə şəhərinin adı yazılı mənbələrdə ilk dəfə V əsrlə bağlı hadisələrlə çəkilir. XVIII əsrdə tərtib olunmuş “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə də

²¹ Claudis Ptolemy. Geography / Translated and edited by Edward Luther Stevenson / – New York: – 1932. – 240 p.

²² Страбон. География [в 17 книгах] / перевод Р.Г.Мищенко / – Москва: –1879. – 1143 с.

²³ Məmmədov A.M. Bərdədə 2015-2016-cı illərdə aparılmış arxeoloji qazıntı və çöl-tədqiqat işlərinin nəticələri, – s. 234-245.

Bərdə nahiyəsini kəndləri arasında “Hərüm” adlı kəndin adı çəkilir.²⁴ Şortəpə yaşayış yerinin ərazisi 4 ha olub, ətrafı ikiqat hasarla əhatə olunmuşdur.²⁵ Torpaq səddin hündürlüyü 3-4 metrə çatır. Şimal-qərb tərəfdə yerləşən darvazanın eni 6 metrdir. Arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, antik və ilk orta əsrlər dövründə yüksək inkişaf etmiş Bərdə şəhəri ərəblərin işğalı ilə dağıdılmış və şəhər orta əsr Bərdəsinin olduğu yerə köçürülmüşdür. Orta əsr Bərdəsi isə əsasən slavyanların X əsrdə olan hücumları ilə əlaqəli tənəzzül etmiş, kiçik bir yaşayış məntəqəsi kimi indiki Bərdə şəhəri ərasizində yenidən intibah dövründən etibarən dirçəlməyə başlamış, lakin orta əsrlərdə əsas mərkəzin Gəncə şəhərinə keçməsi səbəbi ilə öz əvvəlki qüdrətini bərpa edə bilməmişdir.

Dissertasiya işinin “**Şortəpə yaşayış yeri və nekropolu**” adlı II fəslə beş paraqraftan ibarətdir. Birinci paraqraf “**Şortəpə antik dövrdə**” adlanır. Arxeoloji materiallar göstərir ki, Bərdə şəhərinin ərazisində antik dövrdə sıx yaşayış olmuşdur. Qədim assur yazıları, yunan, Roma, alban, gürcü, fars, ərəb və başqa mənbələr e.ə. I minillikdə və eramızın I minilliyində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. Yunan və Roma mənbələrində Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş Albaniya dövlətinin tarixindən bəhs edilərkən tez-tez onun zəngin təbiətinə və təsərrüfat həyatına toxunulmuşdur.²⁶ Mühüm beynəlxalq ticarət yollarının Albaniyanın ərazisindən keçməsi ona Qərbin və Şərqi bir sıra ölkələri ilə iqtisadi və mədəni əlaqələr saxlamağa imkan verirdi. Antik dövr Bərdəsi haqqında yazılı mənbələrdə məlumat olmasa da, Bərdədən 6 km aralı Şatırlı kəndi yaxınlığındakı Şortəpədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı çoxlu miqdarda maddi mədəniyyət qalıqları aşkar edilmişdir. A.M.Məmmədovun apardığı son tədqiqatlar Bərdədə Orta tunc dövrünün sonlarından etibarən şəhər mədəniyyətinin meydana gəldiyini, onun əsasında Şortəpədə müdafiə divarlarına malik möhtəşəm bir şəhər yerinin formalaşdığını, daha sonra isə bütövlükdə Qafqazda mühüm şəhərlərdən biri olan Bərdənin Torpaqqala ərazi-

²⁴ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar: – Bakı: – 1989. – 487 s.

²⁵ Османов Ф. Поселение Шортэпе близ селенеие Шатырлы // – Парутмно: Проблемы исследования Ольвии. – 1985. – с. 77-78

²⁶ Алиев К.Г. Кавказская Албания / К.Г.Алиев. – Баку: – 1974. – 363 с.

sində şəhər həyatının davam etdiyini söyləməyə əsas verir.²⁷ 2008-2021-ci illərdə orada aparılmış arxeoloji qazıntı və kəşfiyyat işləri Şortəpə haqqında daha müfəssəl fikirlər söyləməyə əsas vermişdir.

Strabon yazır ki, aynianların saldıqları, qala divarları olan şəhər Aynian adlanır; digər şəhər isə Anariakadır. Anariaka şəhəri haqqında irəli sürülən mülahizələr müxtəlifdir. Akademik İ.Q.Əliyev Anariakanın tayfa adı olduğunu və bu tayfanın Xəzər dənizinin cənub və cənubi-şərqində yaşadıklarını göstərir.²⁸ K.V.Trever bu adı alban hökmdar sülaləsinin əsasını qoymuş Arranın adı ilə əlaqələndirir.²⁹ R.B.Göyüşovun fikrincə, bu şəhər Azərbaycanın Qarabağ bölgəsindəki Amarasla eynidir.³⁰

Fikrimizcə, bu mülahizələrlə razılaşmaq mümkün deyildir, çünki Strabon həmin şəhərin Arsaqda (ər sak – H.M.) yox, Uti vilayətində olduğunu göstərmişdir. Bizə belə gəlir ki, Strabonun təsvir etdiyi Anariaka şəhərinin qədim Bərdə ilə eyniləş-dirilməsi ehtimalı daha inandırıcıdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı Şortəpədən tapılmış e.ə. III-I əsrlərə aid materiallar öz zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir.

2006-cı ildə İ.A.Babayevin rəhbərliyi ilə yaşayış yerinin cənub-qərb hissəsində 100 m² səhədə arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır.³¹ Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, yaşayış yerinin üst qatı siyirilib götürüldüyündən hazırkı üst təbəqə e. ə. I minilliyin IV-II yüzilliklərini əhatə edir. Qazıntı sahəsinin üst qatındakı taxıl anbarının ellinizm dövrünə (e. ə. III-II əsrlərə) aid olduğu ehtimal edilir. Binanın qalıqlarında alt qatda daha qədim dövrlərə aid mədəni təbəqə var. 2008-2021-ci illərdə A.M.Məmmədovun rəhbərliyi ilə Şortəpədə

²⁷Məmmədov A.M. Bərdədə 2015-2016-cı illərdə aparılmış arxeoloji qazıntı və çöl-tədqiqat işlərinin nəticələri, – s. 234-245

²⁸Azərbaycan tarixi: [7 cildə]. – Bakı: Elm. – II cild (III – XIII əsrir birinci rübü). – 2007. – 608 s.

²⁹Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н. э.). – Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР. – 1959. – 419 с.

³⁰Геюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании / Р.Б.Геюшев. – Баку: – 1984. – 152 с.

³¹Babayev İ.A. Şortəpədə 2006-cı ildə aparılmış arxeoloji qazıntı işlərinin hesabatı // AMEA AEAİ Elmi Arxiv, – Bakı: – 2007. № 4325, – 55 s.

sistemli kəşfiyyat və arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır.³² Bərdə arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən 2014-cü ildə arxeoloji qazıntı işləri abidənin cənub-şərq hissəsində 10x10 m ölçüdə davam etdirilmişdir.³³ Arxeoloji qazıntı sahəsi 4 kvadrata bölünmüş və hər kvadrat 5x5 m olmaqla elmi tədqiqat işi yerinə yetirilmişdir. Üst təbəqədən, xeyli sayda obsidian qalıqlarının əldə olunması abidədə baş vermiş dağıntılarla əlaqədar təbəqələrin materiallarının qarışdırıldığından xəbər verir. İkinci mədəni təbəqədən I-III əsrlərə aid maddi mədəniyyət nümunələri, alt təbəqədən isə antik dövrün ilkin mərhələsinə aid materiallar tapılmışdır.

Bərdə arxeoloji ekspedisiyasının 2015-ci ildə Şortəpədə apardığı arxeoloji qazıntı işləri zamanı³⁴ ərazidə dörd ədəd küp qəbir açılaraq öyrənilmişdir. Aşkar olunan materiallar içərisində muncuqlar, iki ədəd üzük və bir ədəd ətir qabı vardır. Muncuqlar pastadan və şüşədən ibarətdir. Əksər muncuqlarda göz muncuğu elementi nəzərə çarpır. Bu tip asmalar Şərqi Aralıq dənizi abidələrində (Finikiya) də aşkar olunmuşdur. II qazıntı sahəsinin şimal-şərq küncündən antik dövrün boyalı qab hissələri tapılmışdır. Aparılan arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində mühüm tapıntı II qazıntı sahəsinin cənub-şərq hissəsində iki cərgədən ibarət möhrədən tikili qalığının aşkar olunmasıdır. 15x12x10 sm ölçüdə olan möhrələrin üstünlük təşkil etdiyi tikilinin 1 m dərinliyə qədər qazıldıqdan sonra onun davam etdiyi müəyyənlanmışdır. II qazıntı sahəsinin Şortəpə abidəsinin cənub hissəsində yerləşdiyini və tikilinin adı otaq qalığı deyil, böyük bir yaşayış yerinin müdafiə qurğusu tipində olduğunu nəzərə alaraq onun şəhər yerinin cənub müdafiə divarının qalığının bir hissəsi olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Bu şəhər yerinin sitadelinin cənub hissəsinə aid tikili qalığı olmasını ümumi Şortəpə yaşayış yerinin müdafiə divarının planından da aydın görmək mümkündür. Divar qalığı təmizləndikdən sonra abi-

³²Məmmədov A.M., Əliyev T.V. Bərdədə arxeoloji qazıntılar // AAT – 2012. – Bakı: – 2013. – s. 208-211

³³Məmmədov A.M. Bərdə arxeoloji ekspedisiyasının 2013-2014-cü il tədqiqatları // AAT - 2013-2014 / A.M.Məmmədov, T.V.Əliyev, M.İ.Rəcəbov. – Bakı: – 2015. – s. 235-239

³⁴Məmmədov A.M. Bərdədə 2015-2016-cı illərdə aparılmış arxeoloji qazıntı və çöl-tədqiqat işlərinin nəticələri, – s. 234-245

dənin şərq hissəsinə doğru 200 metrlik məsafədə apardığımız arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində məhz həmin istiqamətdə davam edən müdafiə divarının qalıqlarını qeydə aldıq. Qeydə alınaraq tədqiqata cəlb olunan müdafiə divarının əsasında Şortəpə yaşayış yerinin həmin tikilisinin ilkin variantda 3D forması hazırlanmışdır.³⁵ Digər maraqlı tapıntı həmin təsərrüfat küpünün şimal-qərbində küncdə çay daşından hörgünün üzə çıxması olmuşdur. Şortəpə yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntı və tədqiqat işləri nəticəsində II qazıntı sahəsinin üst təbəqə materiallarını bizim eranın I-III əsrlərinə, ikinci təbəqənin materiallarını e.ə. III-I əsrlərə, məlum olan alt təbəqə materiallarını isə e.ə. VI-IV əsrlərə aid etməyə imkan verir. Qeyd edək ki, hələ xam torpağa çatılmadığından abidədə ən qədim təbəqənin e.ə. VIII-VII əsrlərə aid olması ehtimalını irəli sürmək mümkündür.

Dissertasiya işinin II fəslinin ikinci paragrafi **“Şortəpə ilk orta əsrlərdə”** adlanır. III-V əsrlər Azərbaycanda yeni ictimai münasibətlərin – feodalizmin meydana gəlməsi ilə xarakterikdir. Bu proses Bərdədə aparılan arxeoloji tədqiqatlarda tam olaraq izlənilir. Arxeoloji materiallardan məlum olur ki, yeni ictimai sistemin formalaşması və Albaniyada xristianlığın meydana gəlməsi əhalinin sosial-iqtisadi həyatına da təsir edirdi. Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, ilk orta əsrlərin başlanğıcında Şortəpədə həyat davam etsə də, V əsrdən etibarən II Vaçenin mərkəzi Bərdə ərazisinə köçürməsi və bu zaman “Məbəd yeri”³⁶ yaxınlığında Torpaqqalanın seçilməsi təsadüfi deyildi. Xristianlığı qəbul edən albanlar V-VI əsrlərdən etibarən Şortəpəni tərk edərək Torpaqqalada məskunlaşır, nəticədə Şortəpədə şəhər həyatı zəifləyir, Torpaqqala isə iri yaşayış məskəninə çevrilir. II Vaçə və III Mömin Vaçaqanın hakimiyyəti dövründə bütpərəst əhaliyə qarşı mübarizə aparıldığından əhali xristianlığı qəbul edir, həyat yeni ideoloji əsaslar üzərində davam edir.³⁷ Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, bu zaman Şortəpənin bütpərəst əhalisi də xristianlığı qəbul edərək

³⁵Məmmədov A.M. Bərdədə 2015-2016-cı illərdə aparılmış arxeoloji qazıntı və çöl-tədqiqat işlərinin nəticələri, – s. 234-245

³⁶Məmmədov A.M. Bərdədə 2015-2016-cı illərdə aparılmış arxeoloji qazıntı və çöl-tədqiqat işlərinin nəticələri, – s. 234-245

³⁷Mxitar Qoş Alban salnaməsi (XI-XII əsr) / tərcümə: Z.M.Bünyadov/ – Bakı: – 1993. – s. 239-264

Torpaqqalada məskunlaşır və nəticədə Bərdə şəhərinin növbəti mərhələsi başlayır. Məhz bu dövərdə əvvəlcə Sasani mərzbanlığı, daha sonra isə həm də paytaxt Qəbələdən Bərdəyə köçürülür.³⁸ Ona görə də bu mərhələdən etibarən Bərdə sürətlə inkişaf edir və Qafqazın iri ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilir. Bu proses arxeoloji materiallarda da izlənilir.

457-ci ildə Albaniyada Sasanilərə qarşı üsyan baş verdi. Bir neçə il davam edən üsyana alban hökmdarı II Vaçe başçılıq edirdi. Sasani şahı II Yezdəgerd 463-cü ildə üsyanı çətinliklə yatırdı, II Vaçe hakimiyyətdən kənar edildi. Albaniya Sasanilərin bir əyalətinə çevrildi, onun idarə edilməsi şah tərəfindən təyin edilmiş mərzbana tapşırıldı. Mərzbanın iqamətgahı Bərdə şəhəri oldu. Mənbələrdə bu hadisəni şəhərin (Torpaqqala hissəsinin) əsasının qoyulması kimi qeyd edirlər. Tarixi ədəbiyyatda Bərdənin mərzbanın iqamətgahına çevrilməsi 462 və ya 464-cü ilə aid edilir.³⁹

V əsrin 80-ci illərində Sasanilərin mərkəzi hakimiyyəti xeyli zəiflədi. Bunun nəticəsində Albaniya yenidən müstəqillik qazandı və yerli hökmdar sülaləsinin hakimiyyəti bərpa edildi. Hakimiyyətə II Vaçenin nəvəsi Mömin III Vaçaqan (487-510) keçdi.⁴⁰ Onun iqamətgahı Bərdə şəhəri oldu. Beləliklə, V əsrin ortalarından Bərdə Albaniyanın paytaxtına çevrildi. Bərdənin paytaxta çevrilməsinin bir sıra ictimai-iqtisadi və siyasi səbəbləri vardır. Bunlardan biri Bərdənin əlverişli təbii-coğrafi mövqedə və ticarət yolları üzərində yerləşməsi idi. Digər tərəfdən, IV-V əsrlərdə Dərbənd keçidi vasitəsi ilə köçərilərin vaxtaşırı basqınları ölkənin şimali-şərqində yerləşən şəhər və yaşayış məntəqələrinə böyük ziyan vurur, onlar daim təhlükə altında saxlanılırdı. Bu hücumlar zamanı Albaniyanın qədim paytaxtı Qəbələ daha böyük ziyan çəkmişdi. Bu amillərlə yanaşı, Mehranilər nəslinin timsalında Girdiman feodallarının güclənməsi və paytaxt Qəbələnin də getdikcə daha artıq onların təsiri altına düşməsi faktoru da paytaxtın Qəbələdən Bərdəyə köçürülməsində mühüm amil olmuşdur.⁴¹

³⁸Musa Kalankaytuklu Alban tarixi. – 378 s.

³⁹Musa Kalankaytuklu Alban tarixi. – 378 s.

⁴⁰Musa Kalankaytuklu Alban tarixi. – 378 s.

⁴¹Cəbiyev Q.C. Girdiman tarixi və tarixi coğrafiyası / Q.C.Cəbiyev. – Bakı: “Elm və təhsil”. – 2015. – 450 s.

Bütün bunlar paytaxtı ölkənin içərilərinə, daha təhlükəsiz yerə köçürməyi tələb edirdi. Alban hökmdarı III Vaçaqan siyasi və iqtisadi müstəqilliyə can atır, hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirirdi. O, Bərdə yaxınlığındakı yay iqamətgahı yerləşən Aluen şəhərində dini və dünyəvi feodalların məclisini çağırırdı. A.M.Məmmədovun rəhbərliyi ilə Ağdam rayonunun işğaldan azad olunmuş ərazilərində 2021-ci ildə arxeoloji qazıntı işləri başlanılmışdır.⁴² Aluen yaşayış yerinin də məhz Ağdam ərazisindəki Şahbulaq yaşayış yeri ilə eyniləşdirilməsi gələcək arxeoloji tədqiqatlara əsasən daha dəqiq münasibət bildirməyə imkan verəcək. Alban katalikosu Abas alban patriarxlığının iqamətgahını 552-ci ildə Bərdəyə köçürdü. Dini mərkəzin Bərdəyə köçürülməsi şəhərin nüfuzunu və əhəmiyyətini daha artırdı.

VI əsrin sonu – VII əsrin əvvəllərində Albaniyada Mehranilər sülaləsinin hakimiyyəti yüksəlməyə başlayır. Musa Kalankaytuklu yazır ki, iberlərdən kömək alan Cavanşir Uti vilayətinə gələrək düşməni (Sasani orsudunun qalıqlarını) qılıncdan keçirir, özünün qış iqamətgahı olan Bərdəni düşməndən təmizləyir, anasını və qardaşlarını əsirlikdən xilas edir.⁴³ O, göstərir ki, yayın isti günlərində Cavanşir öz dəstəsi ilə yaylağa dincəlməyə çıxır.⁴⁴ İstilər qurtarıb, sərin düşəndə, Xaç bayramı yaxınlaşdığı vaxt Bərdəyə qayıdır. Lakin qəsdçilər gecə saraya soxularaq onu öldürməyi qərara aldılar... nəhayət, qətlə yetirirlər. Alban əyanları Cavanşirin qardaşı oğlu Varaz Trdatı Albaniyanın hökmdarı elan etdilər. Musa Kalankaytuklu yazır ki, o bütün ölkəni özünə tabe etdi və tezliklə böyük Bərdə şəhərini ələ keçirdi.⁴⁵ VII əsrin sonları – VIII əsrin əvvəllərində Albaniyada xüsusi ilə Bərdədə Bizans və ərəblərə meyl edən qüvvələr arasında kəskin mübarizə gedirdi. Bu işə ərəblərə tez-tez ölkənin daxili işlərinə qarışmağa imkan verirdi. Nəhayət, VIII əsrin başlanğıcında Al-

⁴²Məmmədov A.M. Qarabağ arxeoloji ekspedisiyasının 2021-ci ildə Ağdamda apardığı arxeoloji qazıntılardan hesabatı // AMEA AEAİ EAF №2. – Bakı: – 2021. – 120 s.

⁴³Musa Kalankaytuklu. Alban tarixi /tərcümə: Z.M.Bünyadov / – Bakı: “Avrasiya press”, – 2006. – 378 s.

⁴⁴Musa Kalankaytuklu. Alban tarixi. – 378 s.

⁴⁵Musa Kalankaytuklu. Alban tarixi. – 378 s.

baniyada yerli hökmdar sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu; ölkənin idarə edilməsi ərəb canişinlərinə tapşırıldı. VIII əsrin ikinci yarısında Arrana ərəb tayfalarının köçürülməsi geniş səciyyə aldı.⁴⁶ Belə şəhərlərdən biri də Bərdə idi. Baş verən tarixi-siyasi proseslər arxeoloji materiallarda izlənilir.

II fəslin üçüncü paragrafı **“Şortəpə küp qəbirləri”** adlanır. Burada Şortəpə yaşayış yerinin fərqli təbəqələrindən üzə çıxarılmış qəbirlər öyrənilir. Şortəpənin nekropolunda əsas qəbirlər küp qəbirlərdir. Antik dövrün qəbirləri kimi Şortəpənin küp qəbirləri olduqca maraqlıdır və maddi mədəniyyət nümunələri ilə zəngindir. Şortəpədə 2015-ci ildə qazıntı sahəsinin şimal-qərb divarına yaxın hissədə yerləşən 130x90 sm ölçüdə və şimal-şərq istiqamətində dəfn olunmuş 2 N-li küp qəbir təmizlənmişdir. 2 N-li qəbir küpü sol tərəfdən üst hissəsinə doğru açılmışdır. Bu küpün ağız hissəsi naxışlıdır. Küpün içərisində bükülü vəziyyətdə sol böyrü üstə uzadılmış skelet təmizlənmişdir. Skelet tam təmizləndikdən sonra ölçülərək onun boyunun 185 sm olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Baş hissəsi küpün sol tərəfdən sıxılması nəticəsində aşağıya doğru üzə çevrilmişdir. Ayaq tərəfində üst hissədə dəmirdən nizə ucluğu aşkar olunmuşdur. II qazıntı sahəsində yuxarıda qeyd etdiyimiz 2 N-li küp qəbirdən cənub-qərbə doğru digər bir küp qəbir aşkar olunmuşdur. 3 N-li küp qəbirin istiqaməti cənub-şərq istiqamətindədir. II qazıntı sahəsinin cənub-şərq küncündə 4 N-li küp qəbir aşkar olunmuşdur. Qəbir küpünün baş hissəsində 2 ədəd bütöv qab üzə çıxarılmışdır. Müdafiə divarından kənardə yerləşən qəbir küpünün iki qulpu var. Qəbir küpü təmizlənmərkən onun cənub-şərq istiqamətində qoyulduğu məlum olmuşdur. Kiçik olduğu üçün uşaq qəbri olmasını söyləmək mümkündür. İçərisi təmizlənmərkən muncuqlar, 1 cüt sığa, dəmir ox ucluğu, kömür qırınıtı və sümük hissələri tapılmışdır. Muncuqlar şüşə və pastadandır.⁴⁷

II fəslin dördüncü paragrafı Qarabağın ilk orta əsr yaşayış yerləri və istehkam tipli abidələrinə həsr olunmuşdur və **“Bərdə və ətrafının ilk orta əsr yaşayış yerləri və qalaları”** adlanır. Burada Torpaq-

⁴⁶ Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. – Bakı: “Nurlan”, – 2005. – 336 s.

⁴⁷ Məmmədov A.M. Bərdədə 2015-2016-cı illərdə aparılmış arxeoloji qazıntı və çöl-tədqiqat işlərinin nəticələri, – s. 234-245

qala (Bərdə), Qaratəpə (Bərdə), Gavurqala (Ağdam), Şahbulaq (Ağdam), Qalatəpə (Ağcabədi), Qarqar (Xocavənd), Amaras (Xocavənd), Gis (Tərtər), Kalankat (Tərtər), Şətəl (Goranboy) kimi şəhər yerləri öz əksini tapır. Yarımfəsildə Çiləbört, Xaçın, Şahbulaq, Bayat, Şuşa, Kürəkçay, Lök, Hadrut, Əndorab, Qız qalası, Gülüstan qalası, Taliş (Tərtər) və digər ərazilərdə olan istehkam tipli abidələr araşdırılır.

Beşinci paraqraf **“Bərdə və ətrafının ilk orta əsr alban məbədləri”** adlanır. Burada Qarabağın ilk orta əsr xristian alban ibadətgahları elmi tədqiqə cəlb olunmuşdur. Bərdə, Təzəkənd, Amaras, Urekvəng, Müqəddəs Yelisey, Xudavəng, Gavurqala, Gəncəsər və digər alban xristian məbədləri haqqında geniş məlumat verilir.

Dissertasiya işinin III fəslə **“Şortəpənin maddi mədəniyyəti”** adlanır. Bu fəsildə Şortəpə yaşayış yerindən əldə olunmuş arxeoloji materialların təhlili və təsnifatı öz əksini tapmışdır. Fəsil üç paraqraftan ibarətdir. Birinci paraqraf **“Sənətkarlıq”** adlanır. Şortəpədə aparılmış arxeoloji qazıntılar orada antik və ilk orta əsrlər dövründə şəhər mədəniyyətinin mövcudluğundan xəbər verir. Bunun əsas göstəricilərindən biri kimi sənətkarlığın inkişafını misal çəkmək olar. Maddi-mədəniyyət qalıqlarına əsasən söyləmək olar ki, Şortəpə sakinləri sənətkarlığın müxtəlif sahələri ilə məşğul olmuş, orada dulusçuluq, metalışləmə və digər sənət növləri ustaları fəaliyyət göstərmişlər.

“Saxsı məmulatı” adlanan bənddə Şortəpədən aşkar olunmuş keramika geniş şəkildə tədqiq olunur. Xatırladaq ki, Şortəpə yaşayış yerində aparılmış arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində əldə olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində saxsı məmulatı xüsusi yer tutur. Alt təbəqələrdən erkən və son antik dövrü, üst təbəqədən isə ilk orta əsr keramikası nümunələri xeyli sayda əldə edilmişdir. Qablar gilinin tərkibinə müxtəlif qatışıqlar əlavə olunmaqla, boz-qara, qəhvəyi, açıq-qəhvəyi, açıq-sarı, sarı, açıq-qırmızı və qırmızı rəngdə, müxtəlif keyfiyyətlərdə bişirilmişdir. Həm dulus dəzgahında, həm də əldə hazırlanmış qablar zərif hazırlanmış, üzəri hamarlanmış, bəzən isə cilalanmışdır. Qablar cızma, batıq və boya naxış-larla bəzədilmişdir. Açıq-qırmızı və sarı rəngli bu saxsıların tərkibi sıx, əldə zərif hazırlanmış, keyfiyyətli bişirilmiş və üzərinə anqob çəkilmişdir. Boya ilə naxışlanma piyalə, səhəng tipli qablar, lüləkli qabların bədii tərti-

batında geniş tətbiq olunmuşdur. Boya ilə bəzən qabların boğaz hissələri, qulpları, lüləkli qabların isə lüləkləri də naxışlanmışdır.

“Metal məmulatı” adlanan bənddə Şortəpədən əldə olunmuş mis və dəmir əşyaların tədqiqi öz əksini tapır. Şortəpədən antik dövrə aid bir sıra zərgərlik nümunələri tapılmışdır. Qadına məxsus küp qəbirdən tunc və dəmirdən hazırlanmış məmulatlar diqqəti daha çox cəlb edir. Qəbirdən tapılmış 9 ədəd üzüyün 3-ü dəmirdən, 3-ü gümüşdən, 3-ü tuncdan hazırlanmışdır. Onların ikisinin qaşında ceyran və quş təsviri vardır. Bunlarla yanaşı qəbirdən 3 bilərzik, tökmə üsulla hazırlanmış bir cüt qızıl sırğa, 6 ədəd tunc döş bəzək əşyası və mineral daşlardan şüşə və ağacdən hazırlanmış muncuqlar aşkar edilmişdir. 1940-cı ildə Bərdə şəhərində tapılmış dəfinədən 2 gümüş bilərzik aşkar edilmişdir. Y. Paxomov dəfinənin IX əsrə aid olduğunu göstərir.⁴⁸

“Şüşə məmulatı” adlanan bənd isə Şortəpədən aşkar olunmuş şüşə qablara və bəzək əşyalarına həsr olunmuşdur. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Bərdə ərazisində son antik və ilk orta əsrlərə aid xeyli sayda şüşə məmulatı nümunələri əldə edilmişdir.⁴⁹ IX-XII əsrlərə aid mədəni təbəqədən əridilmiş şüşə külçəsinin aşkar edilməsi böyük maraq doğurur. Bərdə ətrafındakı Amaras yaşayış yerindən şüşə ərintisi almaq üçün soba qalığı tapılmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı Bərdədən tapılmış üç ətir qabından ikisinin üzəri qabarıqvari bəzədilmiş, biri isə sayadır. Qablardan ikisi yaşıl, biri isə qəhvəyi rəngdədir. Bu qablardan ətir və dərman saxlamaq üçün istifadə edilmişdir. Şortəpədən əldə olunmuş şüşə nümunələri içərisində ərtir qabları, muncuqlar, qolbaqlar üstünlük təşkil edir. Qeyd edək ki, həmin materiallar Şortəpənin küp qəbirlərindən tapılmışdır.

“Sənətkarlığın digər sahələri” adlanan bəndin sonuncu hissəsində Bərdə və ətraf yerlərdə, eləcə də, Şortəpədə sənətkarlığın yardımçı sahələri hesab olunan daşışlənə, ağacışlənə, sümükişlənə, toxuculuq və s. haqqında məlumat verilir. Aşkar olunmuş materiallar

⁴⁸Похомов Е.А. Монеты Барда // – Баку: Изв. Азерб. ФАН СССР. – 1943. №4, – с. 46-48

⁴⁹Нуриев А.Б. Ремесло Кавказской Албании / А.Б.Нуриев. – Баку: – 2009. – 433 с.

əsasında bu sənət sahələrinin inkişaf səviyyəsi və əhalinin sosial-iqtisadi həyatında yeri öyrənilir.

“Ticarət və pul dövriyyəsi” adlanan ikinci paragrafda bölgənin iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan ticarət, ticarət yolları və ticarətdə istifadə olunan sikkə nümunələri tədqiq olunur. Sasanilərin və ərəblərin hökmranlığı dövründə Bərdə beynəlxalq ticarətdə mühüm yerlərdən birini tutmuşdur. Xilafətin qonşu ölkələrlə ticarət bazasında Azərbaycanın rolu xeyli artmış, ticarətdə birincilik Bərdəyə keçmişdir.⁵⁰ Bərdədən Cənub istiqamətində gedən karvan yollarının öyrənilməsi bütün orta əsrlər boyu Azərbaycanın müxtəlif bölgələri arasında intensiv mədəni, iqtisadi və ticarət əlaqələrinin tədqiqi baxımından əhəmiyyətli bir digər karvan yolu isə Bərdədən Şərqi doğru uzanıb Muğanı keçərək Ərdəbilə gedirdi.⁵¹

Mənbələrdə Bərdə-Dərbənd yolu barədə xeyli məlumat vardır. Bu yol Bərdədən başlayaraq Dərbənddən şimal da yerləşən ölkələri birləşdirirdi.⁵² Cənubi Qafqazda mühüm ticarət yollarından biri Bərdə ilə Tiflisi birləşdirirdi. Gəncə darvazalarından biri Bərdə darvazası adlanırdı. Bərdədən keçən beynəlxalq ticarət yollarından biri də Dəbil (Dvin) şəhərinə doğru uzanırdı. Bizans, habelə Aralıq və Qara dəniz sahillərindəki ölkədən gətirilən mallar əsasən bu yolla Şərqi ölkələrinə daşınmışdır. Bu yol əsasən dağlıq ərazidən keçdiyi üçün onun istiqamətini dəqiq müəyyənləşdirmək çətindir. Ərəb mənbələrində bu ticarət yolu barədə xeyli məlumat verilir.⁵³

Mənbələrdə Bərdədən Xəzər dənizinə qədər olan ticarət yolundan da bəhs edilir. Bu yol Bərdənin limanı sayılan Mübarəki kəndindən başlamış, Kür çayı ilə Xəzər dənizinə, oradan isə dəniz sahilindəki ölkələri Bərdə ilə birləşdirmişdir. Ərəb mənbələrində Xəzər dənizi vasitəsi ilə Bərdədən Curcana məhsullar daşınması haqqında məlumat vardır.⁵⁴ Əslində sözü gedən yollar üzərində yerləşən iri ticarət

⁵⁰Məmmədov A.M., Cəfərov P., Hasilov Ş., Əliyev T.V. Dünya ticarətində Bərdə şəhərinin rolu // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası. – Bakı: – 2005. № 2, – s. 47-52

⁵¹Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. – 336 s.

⁵²Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. – 336 s.

⁵³Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. – 336 s.

⁵⁴Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. – 336 s.

məntəqələri haqqında yazılı məlumatların verilməsi həmdövr yaşayış yerlərinin lokallaşdırılması üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

Bərdədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş xeyli sayda sikkələr bölgənin geniş ticarət əlaqələrinə cəlb edildiyini təsdiq edir. Bərdə və onun ətrafından aşkarlanmış dəfinələrdə Bərdədə kəsilmiş sikkələrlə yanaşı, başqa ölkələrdə zərb edilmiş pullara da təsadüf edilir. Onların içərisində Makedoniyalı İskəndər, Selevki, Arşaki, Sasani, Roma, Bizans, Ərəb Xilafəti və başqalarına məxsus sikkələr vardır. Tapılmış sikkələri toplayıb sistemləşdirən Y.A.Paxomov belə nəticəyə gəlir ki, tapılmış numizmatik materiallar Bərdə barədə məlumatlarımızı daha da zənginləşdirir.⁵⁵

“Əkinçilik və maldarlıq” adlanan üçüncü paragrafda Şortəpə əhalisinin təsərrüfat həyatı öyrənilir. Aşkar olunmuş qabların içərisində bəzi bitki, toxum və tum qalıqları əkinçilik, bağçılıq və bostançılıq, osteoloji qalıqlar isə heyvandarlığın müxtəlif sahələri haqqında fikir söyləməyə əsas verir. İlk orta əsrlərdə şəhərlərdə sənətkarlıq, ticarət mühüm yer tutsa da, şəhər əhalisinin müəyyən hissəsi kənd təsərrüfatı ilə əlaqəni tamamilə kəsməmişdir. Şəhər əhalisinin bir hissəsi sənətkarlıq, hətta maldarlıqla yanaşı, əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq, hətta maldarlıqla məşğul olurdu. Şəhər əhalisinin əksəriyyəti hələ kənd vərdisləri ilə əlaqəni kəsməmiş azad kəndlilərdən ibarət idi.

Dissertasiyanın **“Nəticə”** hissəsində elmi işin yekun nəticələri göstərilir. Mərkəzi Bərdə olan alban əyaləti Uti tarixi Azərbaycan ərazisi olmuşdur. Bunu həm yazılı, həm də arxeoloji mənbələr sübut edir. Tədqiqatlar göstərir ki, qədim Bərdə şəhərinin əvvəlki yeri olan Şortəpə arxeoloji kompleksində həyat hələ tunc dövründən Balatəpədə başlamış, antik dövrdə Şortəpə abidəsinin özündə davam etmişdir. Qeyd edək ki, yaxınlıqda biri iri, digərləri kiçik olmaqla kurqanlar da mövcuddur. Bir sözlə, Şortəpə abidəsi elə qədim Bərdənin özüdür. Bu, Azərbaycanın antik dövr şəhərlərindən biridir. İlk orta əsrlər dövründə həmin şəhər yeri daha da inkişaf etmiş, lakin VI-VII əsrlərdə ölkədə baş verən proseslərlə əlaqədar olaraq yerini Torpaqqalaya, indiki şəhər mərkəzinə keçirmişdir. Şortəpədə son illərdə aparılmış arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində yaşayış yerinin müdafiə divar-

⁵⁵Похомов Е.А. Монеты Барда // – Баку: Изв. Азерб. ФАН СССР. – 1943. №4,– с. 46-48.

larının müəyyən hissəsi üzə çıxarılmış, abidənin bu əsasda divarlarının 3D formatda planı işlənmişdir.⁵⁶

Son tədqiqatlar nəticəsində Şortəpənin sitadeli müəyyənləşdirilmiş, o cümlədən, müdafiə divarlarının yaxınlığında tikili qalıqları üzə çıxarılmışdır. Həmin tikili qalıqları müxtəlif təyinatlı binaların xarabalıqlarıdır. Abidədə aparılmış tədqiqatların nəticələri Qarabağın alban dövrü şəhər mədəniyyətinin yüksək səviyyədə olduğunu dəlilidir. Maraqlıdır ki, tədqiqatlar zamanı müdafiə divarlarından içəridə, yəni bilavasitə şəhərin özündə qəbirlər də aşkar olunmuşdur. Qeyd edək ki, tərəfimizdən üzə çıxarılmış qəbirlərin hamısı küp qəbirlərdir.⁵⁷ Orada tapılmış daş büt və küp qəbirlər əhalinin bütpərəst olduğunu maddi sübutudur. Qəbir abidələrindən tapılmış materiallar isə onların axirət dünyasına inamının göstəricilərindəndir. Təsədüfi deyil ki, Strabon Anariaka əhalisinin yerli kahininin olduğunu söyləyirdi. Şortəpədə aparılmış arxeoloji qazıntı işləri göstərir ki, burada sənətkarlıq və ticarət yüksək səviyyədə olmuş, təsərrüfatın müxtəlif sahələri də əhalinin həyatında mühüm yer tutmuşdur. Yunan-Roma, Selevki və Parfiya sikkələrinin, Sasani və Ərəb Xilafəti dövrü pullarının həmin ərazidə zaman-zaman istifadə olunmasına əsasən Qafqaz Albaniyası şəhərlərinin həmin yerlərlə yaxın əlaqələrinin olduğu qənaətinə gəlinir.⁵⁸ Aparılmış arxeoloji qazıntı işləri qədim Bərdənin yerləşdiyi Şortəpə kompleksinin Qafqaz Albaniyasının Anariaka şəhəri olduğunu söyləməyə imkan verir. Əhalisinin albanlardan, utilərdən və anariaklardan ibarət olduğu şəhər qədim Bərdənin erkən mədəniyyətini özündə daşımaqla yanaşı, Qarabağımızın şəhər mədəniyyətinin antik dövrdə yüksək inkişafını göstərir. Dissertasiya işində gəlinmiş mühüm nəticələri aşağıdakı kimi təsnifatlandırırıq:

- Şortəpə yaşayış yerinin e.ə. VII – b.e. V əsrlərini əhatə edən mədəni təbəqələri mövcuddur;

⁵⁶ Mammadzadə H.A. Shortepe fortified settlement and early Barda town in Garabagh // GRANI // – Dnipro: – 2020. 23(11). – p. 81-90

⁵⁷ Mammadzadə H.A. Shortepe pit graves / Proceedings of the Second International Scientific Conference Education and Science in a Changing World: Problems and Prospects for Development, – Dnipro, – March 27-28, – 2020. – p. 169-171

⁵⁸ Mammadzadə H.A. Shortepe fortified settlement and early Barda town in Garabagh // GRANI // – Dnipro: – 2020. 23(11). – p. 81-90

- Stratiqrafiya bu formada: e.ə. VII-V əsrlər; e.ə. IV-I əsrlər; b.e. I-III əsrləri; b.e. IV-V əsrləri bir-birini əvəz edir;

- Şortəpə antik məbnələrdə Uti əyalətində adı çəkilən Anariaka şəhəridir;

- V əsrdə baş vermiş ictimai, dini və sosial dəyişikliklərlə əlaqədar mərkəz Bərdə şəhərinə köçürülmüşdür. Nəticədə Bərdə inkişaf edir. Lakin mərkəz antik Bərdə olan Şortəpənin ərazisinə yox, indiki Bərdə şəhərinin mərkəzində yerləşən Torpaqqalaya köçürülmüş və məhz bundan sonra Partav adı ilə bilinmişdir. Çünki antik dövrdə mühüm alban şəhərlərindən biri olan Anariaka bütpərəst şəhəri idi, gedən proses isə II Vaçə və III Mömin Vaçaqanın zamanında baş verdiyi üçün bütpərəstlik təqib olunur, xristianlıq himayə edilirdi. Nəticədə mərkəz bütpərəst Anariakaya deyil, Torpaqqalaya köçürülür və Partav şəhəri həm də Albaniyanın dini mərkəzinə çevrilir. Bununla yanaşı, eyni proses Ağdam rayonu ərazisində yerləşən Şahbulaq yaşayış yerində, Boyəhmədli və Sofulu kəndləri yaxınlığında yerləşən Xırman yeri antik yaşayış yeri və Govurqala ilk orta əsr yaşayış yerlərində də baş verir;

- Qarabağın antik və ilk orta əsr şəhər yerlərinin öyrənilməsində gəlinən nəticələr Anariaka, Aqven, Qarqar, Akna, Amaras, Gis, Kalankat kimi məntəqələrin lokallaşdırılmasına imkan vermişdir;

- Əldə olunmuş materiallar antik və ilk orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının yerli istehsalı, təsərrüfat həyatı, iqtisadiyyatı, dini dünya görüşü haqqında elmi fikirlər söyləməyə əsas vermiş, qonşu ərazilərdə ticarət və mədəni əlaqələrin inkişaf etdiyini göstərməklə yanaşı, Yaxın Şərq, Roma, Bizans, Selevki, Parfiya və Sasani dövlətləri ilə əlaqələrin mövcudluğundan xəbər verir.

- Arxeoloji tədqiqatlar Qarabağın antik və ilk orta əsrlər dövründə Qafqaz Albaniyasının tərkib hissəsi olduğunu söyləməyə tam əsas verir.⁵⁹

Dissertasiyanın mətn hissəsinə əlavə olunan “**Şəkillər**” hissəsində Şortəpə şəhər yerinin, eləcə də, Qarabağın digər həmdövr abidələrinin şəkilləri, arxeoloji qazıntı sahələrinin təsviri, planları, yaşayış yerləri, qala və məbədlərin fotoları əks olunur. Arxeoloji qazıntı işlə-

⁵⁹ Mammadzadə H.A. Shortepe fortified settlement and early Barda town in Garabagh // GRANI // – Dnipro: – 2020. 23(11). – p. 81-90

ri zamanı əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələrinin tabloları da müvafiq şəkildə təsnifatlandırılmış halda təsvir olunur.

Dissertasiyanın əsas məzmunu iddiaçının nəşr olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. XIX əsrdə Salyanın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı // Salyanın tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası və memarlığı, elmi-praktik konfransın materialları. – Bakı: – 2012. – s.104-108.

2. Gəncədə arxeoloji tədqiqatlar (Gəncə şəhəri, Goranboy və Göygöl rayonları) // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar (2013-2014), – Bakı: – 2015. – s. 300-304 (həmmüəllif).

3. Salyanda arxeoloji tədqiqatların nəticələri // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar (2013-2014), – Bakı: – 2015. – s. 222-227 (həmmüəllif).

4. Salyan ərazisində arxeoloji tədqiqatlar haqqında // – Bakı: Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, – 2015. №2, –s. 148-154.

5. Şabran şəhərinin yaranma dövrünə dair // – Bakı: Tarix və onun problemləri, – 2016. №1, – s. 268-273.

6. Qəbələ şəhərinin tarixi-arxeoloji tədqiqində Azərbaycan-Koreya beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyasının rolu // Gənc tədqiqatçı, – Bakı: – 2016, – II Cild, №2, – s. 171-177.

7. Tikanlı qoruq yaşayış yeri haqqında // – Bakı: Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, – 2016. №2. – s.52-61 (həmmüəllif).

8. Bərdədə 2015-2016-cı illərdə aparılmış arxeoloji qazıntı və çöl-tədqiqat işlərinin nəticələri // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar (2015-2016), – Bakı: – 2017. – s. 234-245 (həmmüəllif).

9. Salyan arxeoloji ekspedisiyasının 2015-2016-cı illərdə apardığı arxeoloji tədqiqatlar (Salyan və Biləsuvar rayonları) // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar (2015-2016), – Bakı: – 2017. – s. 221-224 (həmmüəllif).

10. Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində 2015-2016-cı illərdə arxeoloji tədqiqatların nəticələri (Qax, Zaqatala, Balakən, Şəki rayonları) // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar (2015-2016), – Bakı: – 2017. – s. 344-350 (həmmüəllif).

11. Oğuz rayonu ərazisində 2015-2016-cı illərdə arxeoloji tədqiqat işlərinin nəticələri // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar (2015-2016), – Bakı: – 2017. – s. 379-391 (həmmüəllif).

12. Qafqaz Albaniyasının Küdürlü ilk orta əsr yaşayış yeri haqqında // Qəbələ arxeologiyası – Beynəlxalq Elmi seminarın materialları. Qəbələ: 21.10.2017. – Bakı: – 2017. – s. 134-137.

13. Qax-Balakən ərazisində ilk orta əsr abidələri // Arif Akim oğlu Abbasovun 80 illik yubileyinə həsr olunmuş “2017-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları” mövzusunda Elmi sessiyanın materialları. – Bakı: – 2017. – s. 60-61 (həmmüəllif).

14. Oğuzun ilk orta əsr yaşayış yerləri və qalaları haqqında // Arif Akim oğlu Abbasovun 80 illik yubileyinə həsr olunmuş “2017-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları” mövzusunda Elmi sessiyanın materialları. – Bakı: – 2017. – s. 62-63 (həmmüəllif).

15. Şirvan-Abşeron bölgəsində körpülər və karvansaralar ticarət göstəricisi kimi // Gənc Tədqiqatçı, – Bakı: – IV Cild, №1. – 2018. – s. 355-359.

16. Şortəpə küp qəbirləri // AMEA-nın həqiqi üzvü Teymur Əmiraslan oğlu Bünyadovun anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycanda arxeoloji və etnoqrafik araşdırmalar” mövzusunda Elmi Sessiyanın materialları. – Bakı: – 2018. – s. 39-40.

17. Shortepe fortified settlement and early Barda town in Garabagh // GRANI // – Dnipro: 23 (11). – 2020. – p. 81-90 (ERIH PLUS.<https://doi.org/10.15421/1720104><https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1573/1555>).

18. Shortepe pit graves // Proceedings of the Second International Scientific Conference Education and Science in a Changing World: Problems and Prospects for Development. – Dnipro: – March 27-28, 2020. – Dnipro: – 2020. – p. 169-171.

19. Azərbaycanın orta əsr keramikası Qafar Cəbiyevin tədqiqatlarında // Azərbaycan arxeologiyasının inkişafında professor Qafar Cəbiyevin rolu Beynəlxalq Konfransın materialları. – Bakı: – 2021. – s. 223-225.

20. Hadrut (tarixi-arxeoloji tədqiqat). – Bakı: – 2022. – 104 s. (kitab, həmmüəllif).

21. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur III-XVIII əsrlərdə. – Bakı: – 2022. – 390 s. (həmmüəllif).

Dissertasiyanın müdafiəsi 09 dekabr 2022-ci il tarixdə saat 12⁰⁰-də AMEA Naxçıvan Bölməsi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.13 Dissertasiya Şurasının bazasında yaradılmış BFD 1.13 Birdəfəlik Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 7000, Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 76, AMEA Naxçıvan Bölməsi, əsas bina, I mərtəbə, akt zalı

Dissertasiya ilə AMEA Naxçıvan Bölməsinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Naxçıvan Bölməsinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 02 noyabr 022-ci il tarixdə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 02.11.2022
Kağızın formatı: 60/84, 16/1
Həcm: 48.779
Tiraj: 100